

مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز
دوره بیست و ششم، شماره سوم، پائیز ۱۳۸۶ (پیاپی ۵۲)
(ویژه‌نامه علوم تربیتی)

نقش روابط انسانی در اثربخشی تدریس اعضای هیات علمی دانشگاه با تاکید
بر دلالت‌های تربیت اسلامی

دکتر احمدرضا نصر*
دانشگاه اصفهان

دکتر لطفعلی عابدی**
دانشگاه امام حسین(ع)

فریدون شریفیان***
دانشگاه اصفهان

چکیده

یکی از ابعاد مهم تدریس در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی که چندان مورد توجه قرار نگرفته است، نقش روابط انسانی در اثربخشی تدریس اعضای هیات علمی است. براین اساس در این مقاله، ابتدا به شناسایی نشانگرهای روابط انسانی از دید استادان نمونه‌ی کشوری و پس از آن به تعیین میزان تحقق این نشانگرها در عملکرد تدریس اعضای هیات علمی دانشگاه اصفهان پرداخته می‌شود. روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی و از منظری دیگر کمی - کیفی است. در بخش کیفی با استادان نمونه‌ی کشوری مصاحبه شده است و در بخش کمی عملکرد اعضای هیات علمی دانشگاه اصفهان به وسیله پرسش‌نامه‌ی محقق ساخته مورد بررسی قرار گرفته است. دو جامعه‌ی تحقیق شامل استادان نمونه‌ی کشوری دانشگاه‌های اصفهان، صنعتی اصفهان و علوم پزشکی اصفهان؛ و اعضای هیات علمی دانشگاه اصفهان است. برای انتخاب استادان نمونه‌ی کشوری، با توجه به حجم کم جامعه (n=20) نمونه‌گیری صورت گرفت و با 15 نفر از آنان مصاحبه شده است. برای انتخاب اعضای هیات علمی دانشگاه اصفهان، از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب با حجم استفاده شده است. حجم این جامعه در سال تحصیلی 84-83 تعداد 395 نفر بود که از میان آن‌ها 58 نفر انتخاب شده است. برای ارزیابی عملکرد افراد انتخاب شده، 1245 دانشجوی زن و مرد سال‌های سوم و چهارم مقطع کارشناسی در تحقیق شرکت داده شدند.

یافته‌های تحقیق نشان داد که در بخش کیفی، استادان نمونه‌ی کشوری بر چهار

---

* دانشیار بخش علوم تربیتی

** استادیار بخش علوم انسانی

*** دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی درسی

مقوله‌ی نقش و اهمیت روابط انسانی در تدریس دانشگاهی، پرهیز از نگاه ابزاری و ضرورت داشتن تلقی انسانی از دانشجویان، تبیین حدود روابط استاد و دانشجویان و توجه به دانشجویان دارای مشکلات تحصیلی تاکید داشته‌اند. در بخش کمی، اعضای هیات علمی دانشگاه اصفهان با کسب نمره ۳/۹۶ بیش از معیار تعیین شده (۳/۵) به نشانگرهای روابط انسانی توجه داشته‌اند. عملکرد اعضای هیات علمی برحسب سه متغیر دانشکده، مرتبه‌ی علمی و سابقه‌ی تدریس تفاوت معناداری نداشته است.

واژه‌های کلیدی: ۱. روابط انسانی ۲. نقش استاد در روابط انسانی مطلوب ۳. استاد نمونه‌کشوری ۴. عضو هیات علمی.

۱. بیان مساله

در تمام فعالیت‌هایی که انسان محور آن قرار دارد، روابط انسانی از جایگاه مهمی برخوردار است، اما این موضوع در حوزه‌های مختلف به صورت‌های گوناگون مورد توجه قرار گرفته است. ریس^۱ و برنند^۲ (به نقل از میرکمالی، ۷: ۱۳۷۲) معتقدند، روابط انسانی در یک مفهوم کلی تعامل‌های بین افراد، تعارض‌ها، کوشش‌های معاضدت‌آمیز و روابط گروه‌ها را شامل می‌شود. میرکمالی (۶: ۱۳۷۲) در تبیین این مفهوم اظهار می‌دارد، روابط انسانی متوجه رابطه یا روابط مثبت و هدفداری است که بین دو یا چند انسان وجود دارد.

برگر^۳ بر این باور است که در حال حاضر، روابط انسانی، مهارت عملی سازگاری فرد با محیط خویش است. روابط انسانی به توانایی برقراری ارتباط با عقاید و احساسات دیگران اشاره می‌کند. ثمره‌ی چنین ارتباطی پرورش خوی اجتماعی در افراد است. از ویژگی‌های دیگر مفهوم روابط انسانی مطلوب آن است که در روابط انسانی سازمان یافته اختلافات نژادی، اخلاقی، طبقات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و آموزشی مطرح نیست، بلکه احترام گذاشتن به شخصیت فرد و محترم شمردن ارزش‌های انسانی افراد اهمیت دارد (به نقل از گریفیث^۴، ترجمه بخشی، ۲۶: ۱۳۷۴).

مازلو^۵ روانشناس انسان‌گرا در نظریه‌ی سلسله مراتب نیازها، به اهمیت روابط انسانی و نیاز به برقراری روابط عاطفی با دیگران اشاره کرده است. او نیازهای انسان را در قالب پنج دسته نیازهای جسمانی، ایمنی، اجتماعی، عاطفی، حرمت و احترام و نیازهای خودآگاهی یا خویشتن‌شناسی مورد توجه قرار داده است. نکته‌ی بارز نظریه مازلو آن است که وقتی نیازهای پائین‌تر ارضاء شد فرد برای ارضای نیازهای بالا برانگیخته می‌شود. این امر به دلیل تمایل او به ارضای نیازهای بالاتر است (بیلر^۶، ترجمه کدیور، ۴۱۹-۴۱۸: ۱۳۷۶). انسان، پس از رفع نیازهای سطح اول و دوم متوجه نیازهای سطح سوم یعنی نیازهای اجتماعی و عاطفی می‌شود. در این مرحله علاقه‌مند به ایجاد روابط عاطفی با دیگران است. در این مرحله، از انزوا، طرد شدن از گروه و نداشتن ارتباط با افراد دیگر احساس ناراحتی و فشار می‌کند. در مرحله چهارم نیز فرد به احترام نیاز دارد (میلر^۷، ترجمه مهرمحمدی، ۱۹۷: ۱۳۷۹). نقش و اهمیت تعاملات اجتماعی و روابط انسانی به وضوح در سطوح سوم و چهارم نظریه مازلو قابل

مشاهده است. البته، مازلو ادعا نکرده است که الگوی او کاربرد همگانی دارد، بلکه این الگو نمونه‌ای است که در بیشتر موارد صادق است. درعین حال، استثناهایی بر این گرایش کلی وجود دارد (رضائیان، ۱۳۷۳: ۴۶). به عنوان نمونه، افرادی وجود دارند که بدون آن که نیازهای سطح پایین آن‌ها به طور کامل ارضا شده باشد به مراحل بالاتر، حتی خود شکوفایی رسیده‌اند.

روابط انسانی در یک سازمان آموزشی، از جمله دانشگاه و کلاس درس، فرآیند برقراری، حفظ و گسترش رابطه‌ی پویا و متقابل بین اعضای یک سیستم اجتماعی است که از طریق تأمین نیازهای مختلف فرد و گروه، تفاهم، احساس رضایت و سودمندی متقابل ایجاد می‌شود (میرکمالی، ۲۲: ۱۳۷۸). اهمیت روابط انسانی از منظر کارکردهای سه‌گانه‌ی مدیریت نیز قابل توجه است. هرسی^۸ و بلانچارد^۹ (ترجمه علاقه‌بند، ۱۵: ۱۳۷۷) سه مهارت فنی، ادراکی و انسانی را برای مدیر ذکر کرده‌اند. از نظر آنان مهارت فنی، توانایی به کار بردن دانش، روش‌ها، فنون و ابزارهایی است که لازمه‌ی انجام وظایف است. مهارت ادراکی، توانایی فهمیدن پیچیدگی‌های کل سازمان است و مهارت انسانی عبارت است از توانایی و قدرت تشخیص در کار کردن با دیگران که شامل درک، فهم انگیزش و بکار بردن رهبری موثر است.

اگر استاد به عنوان مدیر در نظر گرفته شود روشن می‌شود مهارت انسانی از جمله مهم‌ترین مهارت‌های مورد نیاز اوست. حتی شاید بتوان این‌گونه بیان کرد که در موسسات آموزشی، مهارت انسانی در مقایسه با مهارت‌های فنی و ادراکی در بعد وسیع‌تری مطرح می‌شود. علت این امر آن است که به جهت وجود تعاملات انسانی بسیار زیاد در این سازمان‌ها، قدرت فرد در برقراری روابط انسانی مطلوب به سایر زمینه‌های مدیریتی او نیز گسترش می‌یابد. لذا همان‌گونه که مورگانت^{۱۰} (۱: ۱۹۹۱) اظهار داشته است مدرس باید به اهمیت روابط متقابل خود با دانشجویان توجه داشته باشد و اقدامات و فعالیت‌هایی را که در بهبود و ارتقا سطح تعاملات او با دانشجویان موثر است مورد نظر قرار دهد. کوپر^{۱۱} و سیمونز^{۱۲} (۲۰۰۳: ۲۲۵) این سؤال را مطرح می‌کنند که چرا یک مدرس باید به مسائل انسانی توجه داشته باشد و سپس در پاسخ اظهار می‌دارند، اهمیت روابط انسانی بدین خاطر است که افراد کلاس، در طی روز، ساعت‌های زیادی را در کنار مدرس به سر می‌برند، به این دلیل او در قبال آنچه برای فراگیران اتفاق می‌افتد مسؤول است.

یکی از ویژگی‌های سازمان‌ها و نهادهای هر جامعه، حضور انسان‌ها به عنوان عنصر اصلی حرکت، پویایی و بقا آن‌هاست، به گونه‌ای که حتی در ماشینی‌ترین سازمان‌ها نمی‌توان نقش انسان را فراموش کرد. بدیهی است در هر گروه انسانی، دوگونه معیار برای تعیین حدود روابط بین افراد وجود دارد. معیار اول، قوانین رسمی است که برای هر سازمان یا نهاد، تعریف می‌شود. پشتوانه‌ی این قوانین، قدرت اجرایی است که آن‌ها را حمایت می‌کند. معیار دوم، ضوابط و میزان‌های انسانی است که خارج از ضوابط رسمی و قانونی مطرح هستند. عباس‌زادگان (۵۳: ۱۳۷۶) اظهار می‌دارد تأکید بر مسایل انسانی و اجتماعی در مؤسسات آموزشی باعث شده تا متخصصان انسان‌گرا، در جهت توجه به آن تلاش‌های بسیاری انجام دهند. بر این اساس کسانی که به مسایل انسانی محیط‌های آموزشی علاقه دارند، بر این

باورند که باید روابط پرمعناتری بین مدرس و افراد کلاس ایجاد شود. به عبارت روشن‌تر، یکی از مؤلفه‌های اساسی دیدگاه انسان‌گرایی تأکید بر تحقق یادگیری در محیط‌های اجتماعی است که روابط انسانی خوبی بر آن‌ها حاکم است (ابراهیمی قوام، ۳۷۴: ۱۳۷۲). به عقیده نیک‌نامی (۲۱۸: ۱۳۷۷) رابطه‌ی خوب مدرس با افراد کلاس در کیفیت تدریس و رضایت آن‌ها نقش ملموسی بر عهده دارد. در منابع مربوط به تدریس، ویژگی‌های متعددی برای استاد ذکر شده است، اما در این مقاله ویژگی‌هایی مورد توجه قرار گرفته است که به نقش روابط انسانی در تحقق تدریس اثربخش مربوط باشد. لذا ابعاد دیگر تدریس اثربخش مانند ارائه درس، مدیریت کلاس و ارزشیابی از عملکرد تحصیلی دانشجویان مورد بحث نبوده است. علاوه بر این، ویژگی‌های استاد در بعد روابط انسانی از منظر منابع اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. در متون مربوط به تربیت اسلامی مانند کتاب ارزشمند آداب تعلیم و تربیت در اسلام تالیف شهید ثانی، ویژگی‌های روابط انسانی مطلوب و تاثیر آن در تعلیم و تربیت و تدریس ذکر شده است که با توجه به حجم محدود مقاله تنها مواردی که مورد تاکید ویژه است در این مقاله ذکر شده است. بر این اساس، مهمترین صفات و خصوصیات که استاد در زمینه‌ی روابط انسانی باید دارا باشد به شرح زیر است:

- تواضع
- مدارا و خونسردی
- محبت به دانشجویان
- عدالت و انصاف
- پرهیز از منت‌گذاری بر دانشجویان
- مشورت با دانشجویان و نظرخواهی از آنان

با توجه به اهمیت این امر و با توجه به این که در منابع اسلامی نیز نکات و دلالت‌های ارزشمندی در زمینه‌ی روابط انسانی حاکم بر فرآیند تعلیم و تربیت به طور عام و تدریس به معنای خاص وجود دارد، در ادامه با بهره‌گیری از این منابع، نقش استاد در ایجاد روابط انسانی مطلوب با دانشجویان مورد بحث واقع شده است.

۱.۱. تواضع

از امام صادق علیه‌السلام نقل شده است که امیرالمؤمنین علیه‌السلام فرمودند: دانشمند واقعی دارای سه خصلت است. اول، دانش و بینش. دوم، حلم و بردباری و سوم، سکوت، آرامش و وقار. پیامبر اکرم صل الله علیه و آله بر محوریت تواضع و خشوع استاد در فرآیند تدریس و تعلیم و تربیت تأکید نموده و فرموده‌اند: «به آنهایی که درس می‌دهید و با افرادی که از آن‌ها می‌آموزید، با نرمی و ملایمت رفتار کنید» (رشیدپور، ۱۰۴-۱۰۱: ۱۳۷۳). از سوی دیگر، تواضع و فروتنی از ویژگی‌های اصلی روح علمی است، چراکه «روح علمی، روح حقیقت‌جویی، روح بی‌غرضی و طبعاً روح بی‌تعصبی، روح خالی از جمود و روح خالی از غرور است» (مطهری، ۵۳-۵۲: ۱۳۷۸).

تواضع استاد را از دو منظر می‌توان مورد توجه قرار داد. یکی تواضع علمی است که وجود آن دلالت‌های ارزشمندی برای استاد و دانشجویان دارد دیگری تواضع در گفتار و کردار است که در ایجاد روابط معنوی بین استاد و دانشجویان موثر است. استاد شهید مطهری از افرادی است که در تدریس خود به این اصل توجه داشته است. ایشان از اخلاق شایسته‌ای برخوردار بودند و هیچگاه در تدریس با تندی برخورد نمی‌کردند. بسیار مهربان و خوش‌رو بوده، به اندازه‌ای که اجازه می‌دادند شاگردان، مسائل خصوصی خود را به راحتی با ایشان مطرح نمایند (جمعی از صاحب‌نظران، به نقل از کریمی جشنی و نصر، ۱۰: ۱۳۸۴). البته، تواضع به معنای خدشه‌دار شدن حدود روابط استاد و دانشجو نیست. در این بین، ابتکار عمل و دقت نظر استاد، ضامن حفظ حدود و دامنه روابط است.

۱.۲. مدارا و خونسردی

تدریس در موسسات آموزش عالی به جهت ارتباط با دانشجویانی که در سنین جوانی به سر می‌برند حساس‌تر از تدریس در مقاطع دیگر است. دانشجویان به لحاظ شخصیتی، دارای عزت نفس، میل به ابراز وجود و اظهارنظر هستند. اگرچه ممکن است اشتباهی هم از سوی آنان سر بزنند، لکن اصل مدارا و خونسردی در این مقطع بسیار ضروری است. پیامبر اکرم صل الله علیه و آله (به نقل از دهنوی، ۴۷: ۱۳۷۲) فرمودند: «مدارا کردن با افراد نصف ایمان شخص را تشکیل می‌دهد». استاد باید قادر باشد کلاس را کنترل و آن را اداره کند و تحقق این امر، با حفظ خونسردی میسر است. استاد طی تدریس، در مواردی مانند پاسخگویی به سؤال‌های دانشجویان، روبرو شدن با بی‌نظمی، ارتباط با دانشجویان، تکرار مطالب برای دانشجویان ضعیف‌تر و تنظیم روابط بین دانشجویان، نیازمند مدارا و خونسردی است.

۱.۳. محبت به دانشجویان

محبت‌ورزی از ویژگی‌های مهم و مکمل اصل تواضع و فروتنی است. خداوند در سوره مبارکه آل‌عمران، آیه کریمه ۱۵۹ یکی از دلایل موفقیت پیامبر عظیم‌الشان اسلام را محبت و مهربانی ایشان دانسته، می‌فرماید: «وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ؛ ای پیامبر اگر سنگ دل و تندخو بودی مردم از گرد تو متفرق می‌شدند». پیام آشکار این عبارت تأثیر شگرف محبت در جلب قلوب و موفقیت در کار است. ضمن آن که قرآن مجید و فرمایشات گهربار ائمه معصومین علیهم‌السلام مشحون از نکات و ظرایف مختلفی در مورد تأثیرات محبت است، دانشمندان و فلاسفه تعلیم و تربیت نیز از این تأثیر غافل نبوده‌اند. مایر^{۱۳} (ترجمه فیاض، ۵۶۲: ۱۳۷۴) در کتاب «تاریخ اندیشه‌های تربیتی»^{۱۴} این سؤال را مطرح می‌کند که عظمت یک دانشگاه در چیست؟ در پاسخ می‌گوید نه ساختمان‌ها باعث ارتقای علمی می‌شوند و نه وسائل موجود در دانشگاه. وی اضافه می‌کند، نه شهرت می‌تواند تأثیر ماندگاری بر تمدن برجای گذارد و نه تألیفات دانشگاهی قادر به انجام چنین کاری است. عظمت واقعی دانشگاه به انگیزه و استعداد استادان و آرمان‌ها و اخلاق ایشان وابسته است. عظمت علمی چنین نهادی بر محبتی مبتنی است که استادان نسبت به دانشجویان روا می‌دارند. بی‌تردید در تعلیم و تربیت و تدریس نیز می‌توان از آثار ارزشمند محبت در برقراری رابطه با دانشجویان بهره گرفت و با ابزار محبت و زبان حکمت آمیز آنان را جذب کرد.

در تعلیم و تربیت و تدریس آرمان محبت از چنان جایگاه رفیعی برخوردار است که شالوده‌ی تفکرات برخی از فلاسفه تربیتی را تشکیل می‌دهد. پستالوزی^{۱۵} و نظریات تربیتی او به روشنی تحت تأثیر این اصل قرار داشته و محبت، ترجیح‌بند فلسفه‌ی تربیتی اوست (مایر، ترجمه فیاض، ۳۶۶: ۱۳۷۴). نقش محبت و محوریت کلام حکمت‌آمیز تا به آنجا اهمیت دارد که در دین مبین اسلام، شیوه‌ی دعوت نیز مبتنی بر عطوفت، مهربانی و پند نیکو است. خداوند در سوره مبارکه نحل، آیه کریمه ۱۲۵ خطاب به رسول اکرم صل الله علیه و آله می‌فرماید: «أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ؛ ای پیامبر، مردم را از طریق منطقی و موعظه‌ی نیکو به راه خدا دعوت کن و به نیکوترین وجه با آن‌ها مباحثه کن». دلالت‌های این آیه در عرصه تدریس نیز قابل تامل است. مباحثه به عنوان یکی از مهمترین روش‌های تدریس باید با محوریت خیرخواهی و قصد کسب آگاهی صورت گیرد. تأکید بر بهره‌گیری از استدلال‌های توأم با منطق نیز از اشارات دیگری است که در این راستا قابل طرح است.

۱.۴. عدالت و انصاف

عدالت و انصاف از شرایط دیگر استاد دانشگاه است. این صفت برای همه‌ی افراد در تمام مناصب لازم است اما برای استاد بسیار با اهمیت‌تر است. شهید ثانی در باب اهمیت انصاف و عدالت در تعلیم و تربیت بر این باور است که برکت علم و دانش و راه و روش تعلیم، چیزی جز انصاف و عدالت نیست. منصف بودن و پیشه نمودن عدالت، یکی از شرایط اساسی تعلیم و تربیت است (به نقل از دهنوی، ۵۲: ۱۳۷۲). امام علی علیه‌السلام به عنوان مظهر عدالت‌ورزی می‌فرماید: «عدالت، ترازوی خدای سبحان است که آن را در میان خلق خود نهاده و برای برپاداشتن حق نصب کرده است. پس برخلاف ترازوی او عمل مکن و با قدرتش مخالفت موز (محمدی ری‌شهری، ۳۴۹۳: ۱۳۷۹). شهید ثانی (به نقل از حجتی، ۱۱۵: ۱۳۶۵) در رابطه با ضرورت برخورد منصفانه با شاگردان، نکات ارزشمندی را متذکر شده است:

معلم نباید در اظهار محبت، توجه و التفات به شاگردان – در صورتیکه از لحاظ سن، فضیلت و دینداری با هم برابر باشند – تبعیض و تفاوتی قایل شود. زیرا تبعیض و عدم رعایت مساوات در محبت و توجه به آن‌ها موجب ناراحتی روانی، دلزدگی و بیگانگی آن‌ها از یکدیگر می‌گردد. لکن اگر بعضی از شاگردان از لحاظ تحصیل، کوشش و ادب، بر دیگران مزیت داشته باشند، چنانچه معلم از آن‌ها احترام خاصی به عمل آورد و آنان را از لحاظ محبت و احترام بر دیگران ترجیح دهد و در ضمن یادآور گردد که علت احترام و تقدیر ویژه‌ی او به‌خاطر همین مزایا و موجبات است در این صورت تبعیض و تفاوت میان شاگردان مانعی ندارد، زیرا تقدیر و احترام به شاگردان کوشا و با نزاکت، عامل مؤثری در ایجاد تحرک و انگیزه مفیدی است که آنان و نیز شاگردان را وادار می‌سازد تا در اتصاف به چنین صفات مطلوب و امتیاز آفرین، سعی و کوشش نمایند.

پیام جملات فوق، عدم تقابل انصاف و عدالت‌ورزی با قدرشناسی است. شهید ثانی با ظرافت این

نکته را خاطرنشان ساخته و قدرشناسی از افراد کوشا، مؤدب و موفق در تحصیل را ویژگی مشخص انصاف و عدالت‌ورزی دانسته است. استادان باید در مواردی چون ارزشیابی از دانشجویان، بذل محبت به آنان، اختصاص زمان برای راهنمایی و حل مشکلات آن‌ها از اصل انصاف و عدالت پیروی کنند.

۵.۱. پرهیز از منت‌گذاری بر دانشجویان

یکی از آفات عمل خالصانه، منت‌گذاری بر دیگران است. بی‌شک، این امر در عرصه‌ی تعلیم و تربیت به علت تقدس آن ناپسند است. یاد دادن از وظایف دانشمندان است و انسان باید علم خود را در اختیار دیگران قرار دهد، بر این اساس شایسته‌ی هیچ معلم یا استادی نیست که در قبال عمل خود که بسیار ارزشمند است بر شاگردان یا دانشجویان خویش منت گذارد (نوری، ۱۴: ۱۳۷۰). البته خالص نمودن عمل، کار مشکلی است و رسیدن به آن مستلزم تمرین مجاهده با نفس است. با توجه به همین معناست که امام علی علیه‌السلام فرمودند: «خالص‌سازی عمل سخت‌تر از خود عمل است» (حکیمی و همکاران، ۳۴۰: ۱۳۶۳). امام صادق علیه‌السلام نیز با صراحت، خالص‌سازی عمل و پرهیز از منت‌گذاری را از نشانه‌ها و ابزارهای عقل برشمرده، فرموده‌اند «از سپاهیان عقل یکی هم اخلاص در عمل است و خلاء آن آلودگی نیت و بی‌اخلاصی است» (حکیمی و همکاران، ۳۴۰: ۱۳۶۳). البته ذکر این مورد (پرهیز از منت‌گذاری) به معنای بی‌توجهی دانشجو نسبت به زحمات استاد نیست، بلکه دانشجویان باید در عین آن که استاد با خلوص نیت به وظایف خود عمل می‌کند قدر دان او باشند.

۶.۱. مشورت با دانشجویان و نظرخواهی از آنان

در سطح آموزش عالی، دانشجویان خواهان مشارکت در فعالیت‌های مربوط به خود و اظهارنظر در انجام آن هستند. استاد باید در حد ممکن در امور که به دانشجویان ارتباط پیدا می‌کند، با آنان مشورت و نظرخواهی کند. امام علی علیه‌السلام می‌فرمایند: «نظر خواستن عین هدایت است و هر که خود را از دیگران بی‌نیاز ببیند به مخاطره می‌افتد» (حکیمی و همکاران، ۲۰۷: ۱۳۶۳). مشورت استاد با دانشجو می‌تواند مزایای مختلفی به شرح زیر داشته باشد:

- واگذاری مسئولیت به دانشجویان و پاسخگو کردن آن‌ها در مقابل مسئولیت واگذار شده
- تعهد و پایبندی دانشجویان به تکالیف و وظایفی که با مشارکت ایشان تعیین شده
- مشارکت دانشجویان در اتخاذ تصمیم‌های مهم کلاس ضمن توجه به نیازها و خواسته‌های

ایشان

سطح مشارکت بسته به توانایی و شخصیت دانشجویان و میزان مهارت و اعتقاد استاد به اصل مشورت و نظرخواهی متفاوت است. به نظر می‌رسد هر چه سطح تحصیلی دانشجویان بالاتر باشد امکان مشارکت و بهره‌گیری از نظرات آنان افزایش می‌یابد. به عنوان نمونه، در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری نسبت به مقطع کارشناسی امکان نظرخواهی از دانشجویان بیشتر است. استادان می‌توانند در زمینه‌هایی مانند شیوه‌های ارزشیابی، رویه‌های مدیریت کلاس، شیوه‌ی ارائه درس، وظایف دانشجویان در جریان تدریس و مواردی از این قبیل با آنان مشورت کنند.

بی‌شک نقش استاد در زمینه‌ی روابط انسانی به موارد ذکر شده محدود نمی‌شود. از جمله موارد دیگر، توجه به دانشجویان ضعیف (آنهايي که به لحاظ تحصیلی مشکلات بیشتری دارند)، حفظ اسرار دانشجویان، اختصاص زمان برای راهنمایی آنان و تبعیض قایل نشدن بین دانشجویان است ولی ذکر همه‌ی آن‌ها به دلیل محدودیت بحث امکان ندارد. باید توجه داشت که روابط انسانی فرآیندی جمعی یا حداقل دوطرفه است و هر یک از افراد حاضر در جمع باید به نقش خود در این فرآیند توجه داشته باشند. برای مثال، دانشجویان نیز به عنوان یکی از عناصر اصلی کلاس در جو انسانی حاکم، نقش مهمی برعهده دارند. در تبیین دو سویه بودن روابط انسانی بین مدرس و دانشجویان، بروفی^{۱۶} و گود^{۱۷} (۱۹۷۴)، به نقل از موت^{۱۸} و ریچموند^{۱۹}، ۴۸: ۲۰۰۲) اظهار می‌دارند که اقدامات مدرس نسبت به افراد کلاس در حقیقت عبارت از واکنش‌های او در قبال رفتارهایی است که آن‌ها انجام می‌دهند. کرنی^{۲۰}، پلاکس^{۲۱} و آلن^{۲۲} (۱۳۷: ۲۰۰۲) نیز معتقدند همان‌گونه که مدرس از دانشجویان عملکردهای خاصی را انتظار دارد، متقابلاً آنان نیز از او رفتارهایی را انتظار دارند و دوست دارند این رفتارها را در استاد خود مشاهده نمایند. علی‌رغم تأکید بر دو سویه بودن روابط انسانی با توجه به این‌که این مقاله اساساً به نقش استاد می‌پردازد و همچنین به منظور پرهیز از طولانی شدن آن، فقط برخی از نقش‌های دانشجویان در زمینه ایجاد روابط انسانی مطلوب ذکر می‌گردد:

- احترام به استاد
- قدرشناسی و الگو قرار دادن استاد
- نقد منصفانه نظرات استاد
- تمرکز حواس و توجه دقیق به سخنان استاد

موارد مذکور از جمله مهمترین نقش‌ها و تکالیف دانشجو در قبال استاد است، اما معرف تمام ویژگی‌هایی که او باید واجد آن باشد، نیست. شهید ثانی در کتاب خود به صورت جامع، وظایف آنان را نسبت به استاد برشمرده است. او مواردی چون تلقی استاد به عنوان پدر روحانی، ارج نهادن به استاد و تجلیل از مقام علم و دانش، تواضع و فروتنی در برابر استاد، تحمل تندرویه‌های او، رعایت ادب و نزاکت برای حضور در مجلس خصوصی استاد، لحن مناسب هنگام گفتگو با استاد، نادیده گرفتن لغزش زبان استاد، ارج نهادن به توضیحات استاد و شهادت شاگرد در اعتراف به عدم درک مطالب علمی را جزو وظایف شاگرد در برابر استاد دانسته است (حجتی، ۴۱۵-۳۶۱: ۱۳۷۳).

۲. اهداف تحقیق

هدف این مقاله در گام اول، تعیین نشانگرهای روابط انسانی هنگام تدریس در دانشگاه‌ها و موسسات آموزش عالی است و در ادامه درصد تعیین میزان تحقق این نشانگرها در عملکرد اعضای هیات علمی دانشگاه اصفهان است. به عبارت دیگر، پژوهش حاضر در پی یافتن پاسخ دو سؤال زیر است:

- ۲.۱. استادان نمونه‌کشوری دانشگاه‌های اصفهان، صنعتی اصفهان و علوم پزشکی اصفهان در مورد نشانگرهای روابط انسانی موثر در تدریس چه دیدگاه‌هایی دارند؟
- ۲.۲. اعضای هیات علمی دانشگاه اصفهان برحسب دانشکده، مرتبه علمی و سابقه تدریس تا چه میزان نشانگرهای روابط انسانی را در تدریس مورد توجه قرار می‌دهند؟

۳. اهمیت و ضرورت تحقیق

با وجود آن‌که در سال‌های اخیر تلاش‌های زیادی برای ارتقای کیفیت تدریس در دانشگاه‌ها انجام گرفته، لکن بهره‌گیری از زمینه‌های جامع، به منظور تشخیص ماهیت و ابعاد تدریس دانشگاهی کمتر مورد توجه قرار داشته است. در این بین، نقش روابط انسانی و تاثیر آن در اثربخشی تدریس اعضای هیات علمی از مواردی است که در پژوهش‌های مربوط به تدریس، جایگاه شایسته‌ای نیافته است. اگر مهارت‌های اعضای هیات علمی در زمینه مدیریت کلاس، طراحی، تدوین و ارائه درس، بیشتر در قلمرو کلاس آشکار می‌شود، نقش روابط انسانی به اندازه‌ای مهم و وسیع است که تمامی تعاملات اعضای هیات علمی با دانشجویان به صورت بسیار ظریف و در عین حال عمیق بر تلقی دانشجویان از عملکرد تدریس آنان تاثیر می‌گذارد.

با وجود اهمیت روابط انسانی، در معدود کتاب‌هایی که به فارسی پیرامون تدریس در دانشگاه‌ها ترجمه یا تالیف گردیده است، جایگاهی برای بحث روابط انسانی در نظر گرفته نشده است. مقالات فارسی و انگلیسی نیز به شکل بارز و شایسته‌ای به این موضوع نپرداخته‌اند. وجود خلا در پرداختن به نقش روابط انسانی در تدریس دانشگاهی ایجاب می‌کند که در آثار پژوهشی به صورت جدی‌تر به این بحث پرداخته شود. این مقاله نیز با توجه به ضرورت طرح روابط انسانی و کنکاش در تاثیرات مختلف آن در تحقق تدریس اثربخش به نگارش درآمده است.

۴. روش تحقیق

۴.۱. نوع تحقیق

پژوهش حاضر کاربردی و توصیفی-تحلیلی است. از منظری دیگر، به علت آن‌که در این پژوهش از روش کمی-کیفی استفاده شده از نوع ترکیبی^{۲۳} است (گال^{۲۴}، بورگ^{۲۵} و گال، ترجمه نصر و همکاران: ۱۳۸۲). نکته قابل ذکر این است که در پژوهش ترکیبی، تلفیق روش‌های کمی و کیفی به دلایل مختلف صورت می‌گیرد. در این پژوهش، علاوه بر استفاده از یافته‌های حاصل از مصاحبه برای پاسخگویی به سؤال اول، از این مصاحبه‌ها به صورت مستقیم برای ساخت پرسش‌نامه نیز استفاده شده است. از سوی دیگر، بیانات این استادان به صورت کامل در کنار یافته‌های کمی مورد توجه قرار گرفته است تا موضوع پژوهش به صورت عمیق بررسی شود و بینش‌های کامل‌تری به عرصه پژوهش وارد شود. برای پاسخگویی به سؤال دوم این پژوهش از نتایج کمی مستخرج از پرسش‌نامه استفاده شده

است.

۴.۲. جامعه آماری

دو گروه، جامعه آماری این پژوهش را تشکیل داده‌اند. گروه اول، استادان نمونه‌کشوری^{۲۶} دانشگاه‌های اصفهان، صنعتی اصفهان و علوم پزشکی اصفهان هستند. جامعه دیگر، کلیه اعضای هیات علمی دانشگاه اصفهان هستند که در سال تحصیلی ۸۴-۸۳ تعداد آنان ۳۹۵ نفر بوده است.^{۲۷} دانشجویان یکی از کلاس‌های اعضای هیات علمی نمونه پژوهش که همگی دانشجویان سال سوم و چهارم مقطع کارشناسی بوده‌اند، عملکرد تدریس اعضای هیات علمی را در پایان نیم‌سال اول سال تحصیلی ۸۴-۸۳ ارزیابی نموده‌اند. مجموع این دانشجویان در کلاس‌های ذکر شده تعداد ۱۲۴۵ نفر بوده است.

۴.۳. روش نمونه‌گیری و حجم نمونه

در این پژوهش، برای انتخاب استادان نمونه‌کشوری از روش هدفمند استفاده شده است. در این روش نمونه‌گیری مواردی که با توجه هدف‌های تحقیق اطلاعات غنی دارند انتخاب می‌شوند (گال، بورگ و گال، ترجمه نصر و همکاران، ۳۹۸: ۱۳۸۲). تعداد کل این افراد که همه دارای مرتبه استادی هستند در سه دانشگاه مورد نظر ۲۰ نفر است که با پی‌گیری‌های فراوان با ۱۵ نفر آنان مصاحبه انجام شده است. از این تعداد، ۸ نفر استاد دانشگاه اصفهان، ۴ نفر استاد دانشگاه صنعتی اصفهان و ۳ نفر استاد دانشگاه علوم پزشکی اصفهان بوده‌اند. برخی از اطلاعات مربوط به این استادان در پیوست شماره ۱ ذکر شده است.

به منظور تعیین حجم نمونه اعضای هیات علمی دانشگاه اصفهان، از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب با حجم استفاده شده است. در این راستا، ابتدا از طریق مطالعه‌ی مقدماتی، واریانس جامعه محاسبه گردید. سپس، با استفاده از فرمول تعیین حجم نمونه تعداد ۵۸ نفر به‌عنوان نمونه انتخاب شد که پس از پی‌گیری‌های بسیار، ۵۲ نفر از آنان در پژوهش شرکت کردند. از ابتدای پژوهش کوشش شد تا از میان کلاس‌های مختلف اعضای هیات علمی که بطور تصادفی به عنوان نمونه پژوهش انتخاب شده بودند، کلاسی برای توزیع پرسش‌نامه انتخاب شود که دانشجویان سال‌های سوم و چهارم مقطع کارشناسی در آن حضور داشته باشند. انتخاب این گروه از دانشجویان به این دلیل صورت گرفت که دانشجویان سال‌های سوم و چهارم ضمن آن‌که پژوهش را جدی تلقی می‌کنند به دلیل شناخت خوبی که نسبت به اعضای هیات علمی دارند نظرات قابل قبولی ارائه می‌نمایند. با این وصف، تمامی دانشجویان حاضر در کلاس اعضای هیات علمی نمونه پژوهش، به پرسش‌نامه ارزیابی عملکرد تدریس پاسخ دادند.

در این راستا، متناسب با حجم دانشکده‌ها، از دانشکده علوم ۱۵ عضو هیات علمی، ادبیات و علوم انسانی ۱۲، علوم اداری و اقتصاد ۱۰، علوم تربیتی و روانشناسی ۷، زبان‌های خارجی ۶ و از دانشکده تربیت‌بدنی ۲ عضو هیات علمی در نمونه جای گرفتند. از مجموع اعضای هیات علمی نمونه پژوهش، ۱۹ نفر مربی، ۲۲ نفر استادیار، ۸ نفر دانشیار و ۳ نفر دارای مرتبه استادی بوده‌اند. همچنین ۱۶ نفر از

آنان دارای سابقه‌ی تدریس ۱۰-۱ سال، ۲۳ نفر دارای سابقه‌ی تدریس ۲۰-۱۱ سال و ۱۳ نفر دارای سابقه‌ی تدریس ۲۱ سال و بالاتر بوده‌اند. تعداد اعضای هیات علمی نمونه پژوهش، بر حسب مرتبه علمی و سابقه تدریس، با تعداد کل آنان در دانشگاه همخوانی دارد.

۴.۴. ابزار اندازه‌گیری

در این پژوهش، از دو ابزار مصاحبه و پرسش‌نامه استفاده شده است که به اختصار توضیحاتی پیرامون آن‌ها ارائه می‌گردد:

۴.۴.۱. **مصاحبه:** یکی از ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات این پژوهش، مصاحبه است. برای انجام مصاحبه پس از یافتن فهرست اسامی استادان نمونه‌کشوری دانشگاه‌های اصفهان، صنعتی اصفهان و علوم پزشکی اصفهان، از طریق ارسال نامه، از آنان برای شرکت در پژوهش دعوت به عمل آمد. پس از پی‌گیری‌های مکاتبه‌ای و حضوری و تعیین زمان و مکان مصاحبه، پژوهشگر با مراجعه به محل مصاحبه، به صورت فردی و به روش نیمه‌ساختاریافته^{۲۸} درباره نشانگرهای تدریس اثربخش در دانشگاه‌ها و موسسات آموزش عالی در قالب ۵ سؤال باز که مبتنی بر اهداف پژوهش بود با استادان مصاحبه نمود. متن مصاحبه‌ها با کسب اجازه از استادان ضبط و پس از پیاده شدن به صورت مکتوب برای آنان ارسال گردید. این کار به دلیل افزایش اعتبار مصاحبه‌ها انجام گرفت. گال، بورگ و گال (ترجمه نصر و همکاران، ۱۰۰۱: ۱۳۸۲) روشی را پیشنهاد کرده‌اند که افراد شرکت‌کننده در پژوهش، مطالبی را که از قول آنان در گزارش پژوهش ذکر شده از نظر صحت و کامل بودن مطالعه می‌نمایند. حتی ممکن است شرایطی ایجاد شود که شرکت‌کنندگان در پژوهش، گزارش تهیه شده را مطالعه و به کمک مطالبی که مطالعه می‌نمایند، نکات جدیدی را به خاطر آورند. لذا گزارش پژوهش باید بر همین اساس بازنویسی و اصلاح گردد و در صورتی که افراد، اصلاح یا تجدید نظری در مورد گفته‌های خود دارند، در متن مصاحبه اعمال نمایند، و مجدداً برای پژوهشگر ارسال دارند تا در گزارش نهایی، مورد توجه واقع شود. پس از نهایی شدن مصاحبه‌ها، اطلاعات با استفاده از روش مقوله‌بندی تجزیه و تحلیل گردید. ابتدا چند مورد از مصاحبه‌ها به دقت مطالعه شد و بر اساس نکات کلیدی، مقوله‌های مختلفی ایجاد شد. سپس، مصاحبه‌های دیگر مطالعه شد و برای موارد جدیدی که در مصاحبه‌ها وجود داشت مقوله‌های دیگری ایجاد گردید. در غیر این صورت، مطالب زیر به عنوان مقوله‌های مربوط درج شد و بر درصد افرادی که به مقوله مورد نظر اشاره نموده بودند اضافه گردید. پس از مرور مجدد و کسب اطمینان از مناسب بودن مقوله‌ها و مطالب اختصاص داده شده به هر مقوله، گفته‌های مهم مصاحبه شوندگان به صورت نقل قول مستقیم زیر عنوان مقوله‌های مربوط ذکر گردید. از یافته‌های حاصل از مصاحبه هم به صورت مستقل برای پاسخگویی به سؤالات پژوهش استفاده گردید و هم از نشانگرهای موجود در آن برای ساخت پرسش‌نامه سنجش کیفیت تدریس اعضای هیات علمی استفاده شد.

۴.۴.۲. **پرسش‌نامه:** باتوجه به اینکه درخصوص موضوع این پژوهش، پرسش‌نامه استاندارد شده‌ای وجود نداشت، پژوهشگر از پرسش‌نامه محقق‌ساخته استفاده نموده است. برای ساختن پرسش‌نامه، نشانگرهای بیان شده توسط استادان نمونه‌کشوری استخراج گردید. همچنین متون فارسی

و انگلیسی مربوط به تدریس اثربخش و پرسش‌نامه‌های مربوط به موضوع، مطالعه و نشانگرهای آن استخراج شد. پس از طی یک فرآیند طولانی مدت برای شناسایی نشانگرها، با توجه به ماهیت تدریس در دانشگاه، نشانگرها در قالب پنج مقوله شامل طراحی و تدوین درس، ارائه درس، مدیریت کلاس، روابط انسانی و ارزشیابی از عملکرد تحصیلی دانشجویان تنظیم شد. یکی از پنج مقوله این پژوهش که در این مقاله بدان پرداخته شده، نقش روابط انسانی در تدریس اثربخش است که دارای ۹ نشانگر است. پس از بررسی‌های بسیار و اعمال چندین باره اصلاحات علمی و ویرایشی، برای سنجش اعتبار محتوایی سؤال‌ها، پرسش‌نامه به تعدادی از اعضای هیات علمی رشته‌های مختلف دانشگاهی، ۱۲ نفر از متخصصان برنامه‌ریزی درسی و تدریس و تعدادی از دانشجویان دکترا داده شد و نظرات اصلاحی آنان مورد استفاده قرار گرفت. ضریب پایایی کل پرسش‌نامه از طریق روش آلفای کرونباخ ۰/۹۵۵ و ضریب پایایی مقوله روابط انسانی که مورد بحث این مقاله است ۰/۸۷۳ برآورد شد.

از آنجا که موضوع این مقاله نقش روابط انسانی در تدریس اثربخش است به دو دلیل ترجیح داده شد که از یک معیار واحد یعنی میانگین (۳) برای تعیین اثربخشی تدریس استفاده نشود. از سویی بر اساس آئین‌نامه ارتقاء مرتبه اعضای هیات علمی، آن دسته از اعضای هیات علمی که قصد دارند از مرتبه استادیاری به دانشیاری ارتقاء یابند باید به لحاظ کیفیت تدریس از ۲۰ حداقل نمره ۱۴ و افرادی که قصد دارند از مرتبه دانشیاری به استادی تبدیل مرتبه دهند باید حداقل نمره ۱۵ از ۲۰ بدست آورند. این نمرات بر اساس طیف لیکرت، به ترتیب معرف نمرات ۳/۵ و ۳/۷۵ از مبنای ۵ است. از دیگر سو، نتیجه مشورت‌های فراوان با صاحب‌نظران تدریس این بود که تدریس اثربخش باید فراتر از حد متوسط باشد و ضرورت دارد که سطوح مختلفی برای آن تعیین شود. لذا، در این پژوهش بر اساس این دو معیار، عملکرد با میانگین کمتر از ۳/۵ در طبقه پایین‌تر از اثربخش، عملکرد با میانگین ۴-۳/۶ در طبقه تقریباً اثربخش، عملکرد با میانگین ۴/۵-۴/۱ در طبقه اثربخش و عملکرد با میانگین ۵-۴/۶ در طبقه کاملاً اثربخش قرار داده شد.

۴.۵. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده از مصاحبه، از روش مقوله‌بندی استفاده شده است. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌های پرسش‌نامه، در سطح آمار توصیفی از میانگین، درصد، فراوانی و انحراف معیار و در سطح استنباطی از آزمون‌های تک‌متغیره یا تک‌نمونه‌ای، t^2 هتلینگ، تحلیل واریانس چندمتغیره (MANOVA) و آزمون LSD استفاده شده است.

۵. یافته‌های تحقیق

همان‌گونه که گفته شد هدف این پژوهش، پاسخگویی به دو سؤال است. سؤال اول با استفاده از یافته‌های کیفی (مصاحبه) و سؤال دوم با استفاده از اطلاعات کمی (پرسش‌نامه) پاسخ داده می‌شود. یافته‌های بدست آمده در دو بخش مجزا به شرح زیر ارائه می‌گردد:

۵.۱. استادان نمونه کشوری دانشگاه‌های اصفهان، صنعتی اصفهان و علوم پزشکی اصفهان در مورد نشانگرهای روابط انسانی موثر در تدریس چه دیدگاههایی دارند؟

نظرات استادان نمونه کشوری را در زمینه نقش روابط انسانی در تدریس می‌توان در چهار مقوله نقش و اهمیت روابط انسانی در تدریس دانشگاهی پرهیز از نگاه ابزاری و ضرورت داشتن تلقی انسانی از دانشجویان؛ تبیین حدود و دامنه روابط استاد و دانشجویان و توجه به دانشجویان دارای مشکلات تحصیلی به شرح زیر بررسی نمود:

۱.۱.۵. نقش و اهمیت روابط انسانی در تدریس دانشگاهی: مفهوم روابط انسانی و نقش کلیدی آن در تدریس مورد توجه هشت نفر (۵۳ درصد) از مصاحبه شونده‌گان واقع شده است. یکی از استادان معتقد است مهمترین نکته در تدریس، روابط انسانی است. علماء ائمه معصومین علیهم‌السلام و شعراء بر رابطه پدر و فرزندی استاد و دانشجو تاکید نموده‌اند. اولین کار استاد هم یادآوری چنین رابطه‌ای است چرا که اگر دانشجو به این معنا توجه کند، هرگز موجبات آزدگی خاطر استاد را فراهم نمی‌سازد و استاد هم باعث ناراحتی دانشجو نمی‌شود (مصاحبه شونده شماره ۵: خردادماه ۸۳). استاد دیگری که در رشته‌های علوم پایه تدریس می‌کند به اهمیت و جایگاه والای روابط انسانی اشاره نموده، می‌گوید:

شاید روابط انسانی در کنار تدریس واجد اهمیت بیشتری باشد. استاد خوب، فقط به تدریس اثربخش شناخته نمی‌شود، بلکه او باید دانشجویان را به عنوان انسانهای دارای شخصیت بپذیرد و به آنان علاقمند باشد. استاد به دلیل نقش الگویی، باید به نظم و قول و قرارهای خود مقید باشد و در اوقاتی که برای راهنمایی دانشجویان در نظر گرفته است در اتاق خود حضور داشته باشد (مصاحبه شونده شماره ۱۱: خردادماه ۸۳).

یکی از استادان ضمن آن که روابط انسانی را مساله مهمی تلقی نموده این نکته را کرده نموده است که اگر استاد روابط عمومی خوبی با دانشجویان داشته باشد در کیفیت کار او بسیار تاثیر دارد (مصاحبه شونده شماره ۱۲: خردادماه ۸۳). استاد دیگری علاوه بر آن که روابط انسانی را در کلیت آن مورد تایید قرار داده به ویژگی‌های جامعه‌ی ایران و روابط انسانی برخاسته از چنین جامعه‌ای اشاره نموده است:

محیط جامعه ما محیطی معنوی است. ملاک ارتباط استاد و دانشجو باید بر اساس ارزش‌ها و معنویات باشد. از طریق رابطه عاطفی و معنوی می‌توان بسیاری از کارها را انجام داد و اگر پل ارتباطی وجود نداشته باشد، ارتباطات استاد و دانشجو فقط در سطح کلاس و برای کسب نمره خواهد بود. نقش معلم نباید محدود به کلاس باشد. ممکن است دانشجو اشتباهاتی هم انجام دهد، اما استاد باید مانند یک پدر روحانی راهنمای دانشجو باشد. حیات معقول باید هدف استاد باشد، درس بهانه‌ای است برای تکوین شخصیت [انسانها] (مصاحبه شونده شماره ۸: خردادماه ۸۳).

تکوین شخصیت به عنوان یکی از اهداف مهم نظام‌های آموزشی که در عبارات فوق مورد عنایت

واقع شده است، توسط استاد دیگری نیز به صراحت مورد توجه قرار گرفته است. این استاد می‌گوید علی‌رغم آن‌که نظام آموزشی ما شامل آموزش و پرورش است، اما به موضوع پرورش توجه کمی مبذول می‌شود. کلاس بهانه‌ای است برای آن‌که روی شخصیت فرد کار شود. امروزه به قدری دانشجو درگیر محتواهای پیچیده می‌شود که محتوا به هدف تبدیل شده و گوهر انسانی فدا می‌شود (مصاحبه شونده شماره ۱۳: خردادماه ۸۳). یکی از استادان به این نکته اشاره نموده است که استاد باید با دانشجویان خود رابطه داشته باشد و به صحبت‌های آنان گوش دهد، اما متأسفانه در حال حاضر از توجه استادان به این موضوع کاسته شده است. علی‌رغم این کم توجهی که اخیراً به وجود آمده است، استاد باید به صحبت‌های دانشجویان گوش دهد و او بهترین فرد برای چنین کاری است. اکنون باید به احیای مجدد چنین روابطی اندیشید (مصاحبه شونده شماره ۷: خردادماه ۸۳). استادی درعین حال که به اهمیت حوزه روابط انسانی اشاره کرده متذکر شده است که معیارهای دقیق و از پیش تعیین شده‌ای برای تعریف حوزه روابط انسانی وجود ندارد، اما حداقل مساله آن است که افراد باید به گونه‌ای عمل کنند که دوست دارند دیگران با آن‌ها رفتار کنند. همه افراد به امور نیک و پسندیده معتقدند لکن مصادیق و چگونگی اعمال این ویژگی‌ها به عوامل شخصیتی افراد بستگی دارد. استاد باید امور پسندیده و نیک را به خود و دیگران متذکر شود (مصاحبه شونده شماره ۶: خردادماه ۸۳).

مصاحبه شونده‌ای به یکی از آفات روابط انسانی در سطح کلاس درس و بین دانشجویان اشاره کرده که از آن به عنوان یکی از پدیده‌های منفی نظام آموزشی به طور عام و نظام آموزش عالی به طور خاص یاد کرده است. او معتقد است در فرآیند آموزش با دو پدیده روبرو هستیم که عبارتند از "رقابت" و "همکاری". رقابت باعث از بین رفتن انرژی افراد می‌شود، یعنی افراد به جای پرداختن به همکاری دچار رقابت‌های فرسایشی می‌شوند. لذا به نظر می‌رسد در صورتیکه همکاری بین دانشجویان افزایش یابد، قطعاً مطلوب‌تر از رقابت‌های منفی است (مصاحبه شونده شماره ۱۳: خردادماه ۸۳).

استادان مصاحبه شونده در این مقوله بر بازشناسی حوزه روابط انسانی به عنوان مهمترین یا حداقل یکی از اصلی‌ترین قلمروهای تدریس اثربخش تاکید نموده‌اند. استادان ضمن آن‌که بر اهمیت این موضوع تاکید نموده‌اند، توجه به ویژگی‌های جامعه و تاثیر آن بر نوع روابط انسانی و ضرورت تکوین شخصیت دانشجویان را متذکر شده‌اند.

۵.۱.۲. پرهیز از نگاه ابزاری و ضرورت داشتن تلقی انسانی از دانشجویان: ضرورت نگاه

انسانی به دانشجویان مورد توجه شش نفر (۴۰ درصد) از استادان واقع شده است. یکی از استادان می‌گوید من بر این باورم که نباید نگاه ابزاری به دانشجویان داشت. دانشجو انسانی است که برای یاد گرفتن و تحصیل علم به دانشگاه آمده است. من همیشه احساس می‌کنم که دانشجو هستم و خودم را به جای دانشجویان قرار می‌دهم (مصاحبه شونده شماره ۱: اسفندماه ۸۲). استاد دیگری می‌گوید زمانی به لحاظ سنی دانشجویان حکم برادر و خواهر مرا داشتند، امروز هم تصور می‌کنم دانشجویان فرزندان کوچک من هستند. ما از نسل دیگری هستیم و زمان هم تغییر کرده است. در چند سال اخیر با توجه به عوامل و شرایط مختلف از جمله گسترش وسایل ارتباط جمعی اختلاف دیدگاه و نگرش به وجود

آمده است. طبیعی است که اختلاف نظر درباره تحصیل و درس هم وجود دارد. فکر می‌کنم نسل ما به گونه دیگری به درس و تحصیل نگاه می‌کرد. او در ادامه می‌افزاید باید اذعان کرد که در هر حال دانشجویان فرزندان ما هستند و باید با آنها ارتباط برقرار کرد. من تلاش کرده‌ام با دانشجویان ارتباط عاطفی تری برقرار کنم و علاقه خود را به آنها نشان دهم. اگرچه نگاه و رسم زندگی من ممکن است تفاوتی با آنها داشته باشد، اما احساس می‌کنم مانند یک پدر به آنها علاقه‌مندم، آنها هم نباید احساس کنند که من در مقابل آنها هستم هرچند با دید دیگری به مسائل می‌نگرم (مصاحبه شونده شماره ۱۵: تیرماه ۸۳). یکی از مصاحبه شونده‌گان به پرهیز از تضعیف جایگاه دانشجویان اشاره کرده و می‌گوید:

به هیچ وجه به اجازه نمی‌دهم به علت سن بالاتر و این که در زمینه‌های علمی مقداری جلوتر هستم، احساس کنم که از دانشجویان بالاترم. من با یک انسان روبرو هستم و باید احترام متقابل وجود داشته باشد. من مسیری را طی کرده‌ام تا به این مرحله رسیده‌ام و دانشجو هم چنین مسیری را طی خواهد کرد و هیچ دلیلی وجود ندارد که پس از طی این مسیر از من برتر نشود (مصاحبه‌شونده شماره ۴: خردادماه ۸۳).

استاد دیگری نیز بر مفهوم مستتر در عبارت فوق تاکید کرده، معتقد است نخست باید این دید در استادان وجود داشته باشد، که افراد حاضر در کلاس نسبت به متوسط جامعه مقداری بالاتر هستند و از فیلترهای مشکلی عبور کرده‌اند تا به سطح دانشگاه رسیده‌اند. دوم این که باید با این دید به دانشجویان نگاه کرد که این افراد، آینده‌سازان جامعه هستند. سومین نکته که مهمترین مورد نیز هست آن که درست است که من در جایگاه استادی قرار دارم و به دانشجویان درس می‌دهم، ولی هیچ دلیلی وجود ندارد که آنها در وضعیت پایین‌تری باشند و ضریب هوشی کمتری داشته باشند (مصاحبه شونده شماره ۱۲: خردادماه ۸۳).

نفی نگاه ابزاری به دانشجویان و ضرورت نهادینه نمودن نگاه انسانی، وجهه نظر استادان در این مقوله است. ضرورت نگاه پدرا نه به دانشجویان و درک تفاوت‌های نگرشی و شخصیتی آنان با استادان از جمله نکات دیگری است که مورد توجه استادان واقع شده است.

۳.۱.۵. تبیین حد و مرز روابط استاد و دانشجویان: ده نفر (۶۶ درصد) از استادان ضمن

آن که به اهمیت روابط انسانی توجه داشته‌اند، در جهت تبیین چگونگی روابط استاد و دانشجو مطالبی اظهار نموده‌اند. یکی از استادان که در دانشگاه پست اجرایی دارد به تأثیرات روابط انسانی و اثرات آن بر حوزه‌های مختلف اشاره کرده، می‌گوید واقعاً نمی‌توان ابعاد مختلف فعالیت یک استاد را از یکدیگر تفکیک کرد. استادی ممکن است مدیر گروه باشد، برداشتی که دانشجو از مدیر گروه دارد به استاد بودن او هم تعمیم می‌دهد. برای مثال، اگر تصورش این باشد که مدیر گروه با او خوب رفتار کرده است در صورتی که با مدیر گروه درسی داشته باشد، چون برداشت مثبتی از او دارد در کلاس‌ها تلاش خوبی از خود نشان می‌دهد و استاد را مثبت ارزیابی می‌کند. حوزه‌ی روابط انسانی به قدری مهم است که این روابط، خارج از حوزه‌ی کلاس، بر روابط کلاس مؤثر است (مصاحبه شونده شماره ۳: خردادماه ۸۳).

یکی از استادان رشته‌های علوم انسانی به ضرورت بازشناسی تفاوت روابط انسانی در مقاطع مختلف تحصیلی اشاره کرده، می‌گوید:

شکی وجود ندارد که ارتباط استاد و دانشجو در مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری متفاوت است. البته صمیمیت باید به معنای واقعی کلمه تحقق پیدا کند. اگر استاد اخم می‌کند در حالی که اخم صمیمانه باشد، همان قدر ارزش دارد که با خوش‌رویی برخورد کند. بنابراین، اگر برخورد مثبت، اساس کار باشد و به هر شکلی خود را نشان دهد، کفایت می‌کند، هر چند که صمیمیت را افراد مختلف به اشکال گوناگونی تفسیر می‌کنند. استاد باید به سخنان خود اعتقاد داشته باشد. اگر استاد با خود صمیمی باشد دانشجویان نیز به صمیمیت او پی خواهند برد (مصاحبه شونده شماره ۶: خردادماه ۸۳).

یکی از استادان در تشریح نوع رابطه‌ی خود با دانشجویان می‌گوید من سعی می‌کنم مانند دو دوست یا همکار با دانشجویان رفتار کنم و به سؤالاتشان با روی باز پاسخ دهم. حتی در مواردی که سؤالات، مربوط به درس‌های استادان دیگر باشد. ضمن آن که با دانشجویان دوستانه برخورد می‌کنم، احساس نمی‌کنم روابط استاد و دانشجو دچار خدشه شده باشد. فکر می‌کنم دانشجویان وقتی مشاهده کنند که استاد برای آن‌ها فعالیت می‌کند آنان هم برای او احترام قایل می‌شوند و به مرز روابط توجه می‌کنند (مصاحبه شونده شماره ۹: خردادماه ۸۳). در همین راستا، یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان معتقد است استاد باید دلسوز دانشجو باشد و دانشجو هم باید به این دلسوزی واقف باشد. البته دلسوزی همیشه به معنای صمیمیت نیست. استاد باید خود را در قبال دانشجویان مسؤول بداند، در قبال مشکلات آنان حساس باشد و اجازه دهد تا آنان مشکلاتشان را با او در میان بگذارند (مصاحبه شونده شماره ۱۲: خرداد ۸۳). ضمن آن که تمامی استادان بر ترسیم رابطه‌ی معنوی میان استاد و دانشجو تأکید دارند عمدتاً بر تعیین حد و مرز استاد و دانشجویی نیز توجه دارند. یکی از استادان می‌گوید.

حرمت و شأن باید میان استاد و دانشجو حفظ شود. یعنی ارتباطها باید بر مبنای اصول باشد و نباید از ارتباط معنوی استاد و دانشجو سوء استفاده شود. اگر هدف استاد هدایت باشد می‌تواند مرزها و حدود را مشخص کند. حرمت‌ها نباید شکسته شود و احترام استاد و دانشجو باید در حد معقول رعایت شود (مصاحبه شونده شماره ۸: خردادماه ۸۳).

استادان دیگر هم بر ضرورت تعریف روابط داخل کلاس و محیط بیرون تأکید کرده و بر این باورند که ضمن آن که باید صمیمیت و روابط انسانی مطلوبی بین استاد و دانشجویان حاکم باشد در عین حال حریم روابط استاد و دانشجو نباید خدشه‌دار شود. استادان بر گستره و تاثیر روابط انسانی بر ابعاد مختلف، تفاوت سطح و نوع روابط انسانی در مقاطع تحصیلی گوناگون و حفظ حدود روابط استاد و دانشجو در عین وجود صمیمیت تأکید کرده‌اند.

۴.۱.۵. توجه به دانشجویان دارای مشکلات تحصیلی: یکی از مواردی که در قلمرو روابط انسانی مورد توجه استادان واقع شد، دانشجویانی هستند که به دلایلی به لحاظ عملکرد تحصیلی دارای مشکل هستند. یکی از استادان ضمن توجه به این دانشجویان می‌گوید: من همواره جمله‌ای را که حضرت علی (ع) در آخر عهدنامه مالک اشتر فرموده‌اند مد نظر دارم. ایشان می‌فرمایند: "و اذا صلیت بهم فصل کاضعفهم" یعنی هنگامی که می‌خواهی امام جماعت باشی توانایی ضعیف‌ترین نمازگزاران را مورد توجه قرار بده. بنابراین برای آن که حق تمامی دانشجویان رعایت شود، دانشجویی را در نظر می‌گیرم که از همه ضعیف‌تر است. البته این نکته به این معنا نیست که مطالب به درد دانشجویان قوی نمی‌خورد، بلکه ناظر بر این است که در انتخاب شیوه‌ی بیان، به یک بیان ساده و رسا متوسل می‌شوم (مصاحبه شونده شماره ۵: خردادماه ۸۳). در همین رابطه، استادی که در یکی از رشته‌های مهندسی تدریس می‌کند، روشی را برای توجه به این دانشجویان ذکر نموده است. ایشان معتقد است: دانشجویان کلاس در سطوح مختلفی قرار دارند اما استاد نمی‌تواند سطح کلاس را با ضعیف‌ترین دانشجویان کلاس بسنجد، ضمن اینکه عکس آن هم صدق می‌کند، به این معنا که استاد نباید صرفاً برای بهترین دانشجویان تدریس کند. او باید قشر متوسط کلاس را در نظر بگیرد، اما گه‌گاه باید به مطالبی اشاره کند که افراد بالاتر از سطح متوسط هم بتوانند از آن استفاده کنند. استاد می‌تواند برای دانشجویان ضعیف، در حد متوسط تدریس کند، لکن در حین تدریس یا بیرون از کلاس باید به سؤالات این دانشجویان پاسخ دهد، چرا که تفهیم مطالب به دانشجویان از وظایف استاد است. (مصاحبه شونده شماره ۱۲: خردادماه ۸۳).

دو تن از استادان اگر چه به اهمیت توجه به دانشجویانی که به لحاظ علمی مشکلاتی دارند، تاکید نموده‌اند، اما به گونه دیگری به این موضوع اشاره کرده‌اند. یکی از آن‌ها می‌گوید: اگر به لحاظ علمی دانشجویی ضعیف باشد به گونه‌ای که نتواند انتظارات استاد را برآورده سازد، چندان نمی‌توان به او ارفاق کرد. او می‌گوید من کمتر با این دانشجویان روبه‌رو شده‌ام. به دانشجویانی که تا حد مرزی پیش آمده‌اند یا از مشکلات خانوادگی و اجتماعی رنج می‌برند، پس از بررسی صحت مشکل تا حد توان کمک کرده‌ام و در چند مورد هم نتیجه مثبت گرفته‌ام (مصاحبه شونده شماره ۱۴: تیرماه ۸۳). استاد دیگری می‌گوید فکر می‌کنم، باید نیرو را برای دانشجویانی گذاشت که امید پیشرفت آن‌ها وجود دارد، چرا که دانشگاه دبیرستان نیست و این افراد دانشجو هستند. البته سؤالات درسی همه دانشجویان را تا زمانی که سؤال و بحث آنان ادامه دارد پاسخ می‌دهم (مصاحبه شونده شماره ۹: خردادماه ۸۳).

در این مقوله، استادان به دانشجویانی توجه نموده‌اند که به دلایل مختلف به لحاظ تحصیلی در مقایسه با متوسط کلاس ضعیف‌تر هستند. تمامی آنان بر ضرورت یاری به این دانشجویان تاکید نموده‌اند، در عین حال برخی از استادان در نوع توجه به این دانشجویان اختلاف نظر دارند.

۵. اعضای هیات علمی دانشگاه اصفهان برحسب دانشکده، مرتبه علمی و سابقه تدریس تا چه میزان نشانگرهای روابط انسانی را در تدریس مورد توجه قرار می‌دهند؟
گویه‌های مربوط به این سؤال ۹ مورد است که خلاصه آن همراه با پاسخ‌های داده شده توسط دانشجویان در جدول شماره ۱ ارائه شده است.

جدول ۱: توزیع فراوانی و درصد پاسخ‌های دانشجویان به گویه‌های مربوط به رعایت روابط انسانی در تدریس.

انحراف معیار	میانگین	جمع درصد گزینه‌های زیاد و بسیار زیاد	بسیار زیاد	زیاد	تا حدودی	کم	بسیار کم	طیف موارد	
								۱	۲
۰/۹۴۷	۴/۲۱	۸۰/۵	۶۰/۱ ۴۸/۳	۴۰/۱ ۳۲/۲	۱۶۷ ۱۳/۴	۳۹ ۳/۱	۲۷* ۲/۲	روابط محترمانه با دانشجویان	۱
۱/۰۵	۴/۰۷	۷۵/۷	۵۳/۸ ۴۳/۲	۴۰/۵ ۳۲/۵	۱۸۲ ۱۴/۶	۶۳ ۵/۱	۴۵ ۳/۶	بی‌طرفی نسبت به دانشجویان	۲
۰/۹۰۳	۴/۳۲	۸۲/۵	۶۷/۸ ۵۴/۵	۳۴/۹ ۲۸	۱۴۴ ۱۱/۶	۳۵ ۲/۸	۱۹ ۱/۵	اخلاق پسندیده	۳
۱/۰۲	۴/۰۱	۶۶/۴	۴۶/۱ ۳۷	۳۶/۶ ۲۹/۴	۲۳۸ ۱۹/۱	۴۹ ۳/۹	۳۴ ۲/۷	حضور در دفتر کار در ساعات اعلام شده	۴
۱/۰۰	۴/۱۷	۷۸/۵	۵۸/۴ ۴۶/۹	۳۹/۴ ۳۱/۶	۱۵۶ ۱۲/۵	۵۰ ۴	۳۷ ۳	پاسخگویی به سؤالات دانشجویان	۵
۱/۰۸	۳/۷۸	۵۸/۹	۳۷/۰ ۲۹/۷	۳۶/۴ ۲۹/۲	۲۹۶ ۲۳/۸	۱۰/۱ ۸/۱	۴۰ ۳/۲	تشویق دانشجویان به همکاری	۶
۱/۱۶	۳/۴۶	۴۲/۴	۲۳/۸ ۱۹/۱	۲۹/۰ ۲۲/۳	۳۲۵ ۲۶/۱	۱۲/۱ ۹/۷	۷۵ ۶	کمک به دانشجویان ضعیف	۷
۰/۹۶۸	۴/۰۶	۶۹/۴	۴۵/۲ ۳۶/۳	۴۱/۲ ۳۳/۱	۲۱۵ ۱۷/۳	۴۵ ۳/۶	۲۶ ۲/۱	امانتداری در زمینه‌های علمی	۸
۱/۱۱	۳/۹۰	۶۶/۲	۴۴/۲ ۳۵/۵	۳۸/۲ ۳۰/۷	۲۳۲ ۱۸/۶	۸۲ ۶/۶	۵۵ ۴/۴	روحیه انتقاد پذیری و سعه‌صدر	۹
۰/۷۸۹	۳/۹۶							میانگین	

* عدد اول نشانگر فراوانی و عدد دوم نشان دهنده درصد است.

بر اساس یافته‌های جدول شماره ۱، بیشترین درصد گزینه‌های زیاد و بسیار زیاد مربوط به سؤال‌های شماره ۳ «داشتن اخلاق پسندیده در داخل و خارج از کلاس» با ۸۲/۵ درصد ($M=4/32$)، سؤال شماره ۱ «برقراری روابط توأم با احترام با دانشجویان» با ۸۰/۵ درصد ($M=4/21$) و سؤال شماره

۵ «پاسخگویی محترمانه و همراه با علاقه به سؤال‌های دانشجویان» با $M=4/17$ درصد ۷۸/۵ کمترین درصد دارد. داشتن ناتوانایی‌های یادگیری آنان» با $M=3/46$ درصد ۴۲/۴ و «تشویق دانشجویان به همکاری و پرهیز از ایجاد رقابت ناسالم» با $M=3/78$ درصد ۵۸/۹ و «تشویق دانشجویان به داشتن ناتوانایی‌های یادگیری آنان» با $M=3/46$ درصد ۴۲/۴ و سؤال شماره ۶ «تشویق دانشجویان به همکاری و پرهیز از ایجاد رقابت ناسالم» با $M=3/78$ درصد ۵۸/۹ مشاهده شده در سطح خطای ۱ درصد از مقدار بحرانی جدول بزرگتر می‌باشد بنابراین، اعضای هیات علمی دانشگاه در حیطه‌ی روابط انسانی، بیش از معیار تعیین شده برای اثربخشی (۳/۵ از ۵) به نشانگرهای روابط انسانی در تدریس توجه داشته‌اند. به منظور تعیین میزان توجه اعضای هیات علمی به نشانگرهای روابط انسانی، اثربخشی تدریس بر اساس چهار سطح تعریف شده است (جدول ۲). جایگاه اعضای هیات علمی دانشگاه اصفهان برحسب کیفیت عملکرد در حیطه‌ی روابط انسانی در جدول شماره ۲ ارائه شده است. بر اساس نتایج جدول شماره ۲، از مجموع اعضای هیات علمی ۷ نفر (۱۳/۵ درصد) در طیف پایین‌تر از اثربخش، ۲۶ نفر (۵۰ درصد) در طیف تقریباً اثربخش، ۱۵ نفر (۲۸/۸ درصد) در طیف اثربخش و ۴ نفر (۷/۷ درصد) در طیف کاملاً اثربخش جای گرفته‌اند.

جدول ۲: تعیین میزان توجه اعضای هیات علمی به نشانگرهای تدریس اثربخش در حیطه روابط انسانی.

معیار	اثربخشی	فراوانی	درصد
پایین‌تر از اثربخش (۳/۵ و پایین‌تر)	۷	۱۳/۵	
تقریباً اثربخش (۳/۶ - ۴)	۲۶	۵۰	
اثربخش (۴/۱ - ۴/۵)	۱۵	۲۸/۸	
کاملاً اثربخش (۴/۶ - ۵)	۴	۷/۷	
جمع	۵۲	۱۰۰	

به منظور به دست آوردن دید دقیق‌تر، عملکرد اعضای هیات علمی بر مبنای سه متغیر دانشکده، مرتبه علمی و سابقه تدریس، بررسی شده که نتایج آن در جدول‌های شماره ۳، ۴ و ۵ ارائه می‌گردد. یافته‌های جدول شماره ۳، عملکرد اعضای هیات علمی را برحسب دانشکده نشان می‌دهد. میانگین کل دانشکده‌ها نشان می‌دهد که دانشکده ادبیات و علوم انسانی با میانگین ۴/۲۸ دارای بالاترین میانگین و دانشکده علوم اداری و اقتصاد با میانگین ۳/۶۷ دارای پایین‌ترین میانگین است. از آنجا که F مشاهده شده در سطح $P \leq 0/05$ معنادار نبوده است، بنابراین بین نشانگرهای تدریس اثربخش در حیطه روابط انسانی در دانشکده‌های مختلف تفاوت معنادار وجود ندارد. با وجود این، عملکرد اعضای هیات علمی در سؤال شماره ۶ «تشویق دانشجویان به همکاری و پرهیز از ایجاد رقابت ناسالم» معنادار بوده است. در این سؤال دانشکده تربیت بدنی با نمره ۴/۱۹ بالاترین و دانشکده علوم اداری و اقتصاد با نمره ۳/۳۶ از پایین‌ترین میانگین برخوردار است.

جدول ۳: آزمون معناداری تفاوت میانگین نمره عملکرد اعضای هیات علمی در حیطه روابط انسانی بر حسب دانشکده‌ها.

دانشکده	علوم	ادبیات و علوم انسانی	علوم اداری و اقتصاد	علوم تربیتی	زبان‌های خارجی	تربیت بدنی	F	Sig	Eta	Power
M میانگین	۳/۹۱	۴/۲۸	۳/۶۷	۳/۸۱	۴/۰۵	۴/۲۶	۱/۱۶	.۳۵۶	.۲۱۰	.۳۳۵
SD انحراف معیار	.۳۴۶	.۳۵۲	.۷۴۸	.۴۲۷	.۶۲۵	.۳۴۶				

یافته‌های جدول شماره ۴، عملکرد اعضای هیات علمی را بر حسب مرتبه علمی نشان می‌دهد. میانگین کل اعضای هیات علمی نشان می‌دهد که، اعضای هیات علمی دارای مرتبه استادیاری با میانگین ۴/۰۶ دارای بالاترین و افراد دارای مرتبه مربی با میانگین ۳/۸۷ از میانگین پایین‌تر برخوردارند. از آنجا که F مشاهده شده در سطح $P \leq 0/05$ معنادار نبوده است، بنابراین بین نشانگرهای تدریس اثربخش در حیطه روابط انسانی و مرتبه علمی اعضای هیات علمی تفاوت معناداری وجود ندارد. در تک تک سؤالات این حیطه نیز تفاوت معناداری مشاهده نشده است.

جدول ۴: آزمون معناداری تفاوت میانگین نمره اعضای هیات علمی در حیطه روابط انسانی بر حسب مرتبه علمی.

Power	Eta	Sig	F	دانشیار و استاد (n = ۱۱)		استادیار (n = ۲۲)		مربی (n = ۱۹)	
				SD	M	SD	M	SD	M
.۰۵۹	.۰۰۶	.۹۳۳	.۰۷	.۲۹۷	۳/۹۵	.۴۷۲	۴/۰۶	.۶۵۷	۳/۸۷

یافته‌های جدول شماره ۵، عملکرد اعضای هیات علمی را بر حسب سابقه تدریس نشان می‌دهد. میانگین کل نمره عملکرد اعضای هیات علمی با سابقه‌ی تدریس مختلف نشان می‌دهد که اعضای هیات علمی دارای سابقه تدریس ۱۰-۱ سال با میانگین ۴/۲۱ بالاترین و افراد دارای سابقه تدریس ۲۰-۱۱ سال با میانگین ۳/۸۲ از پایین‌ترین میانگین برخوردارند. از آنجا که F مشاهده شده در خصوص روابط انسانی در سطح $P \leq 0/05$ معنادار نبوده است. بنابراین بین نشانگرهای تدریس اثربخش در حیطه روابط انسانی و سابقه تدریس اعضای هیات علمی تفاوت معناداری وجود ندارد. با وجود این، عملکرد اعضای هیات علمی در سؤال شماره ۶ «تشویق دانشجویان به همکاری و پرهیز از ایجاد رقابت ناسالم» و سؤال شماره ۷ «کمک به دانشجویان ضعیف و محرومانه نگه داشتن ناتوانی‌های یادگیری آنان» تفاوت معنادار داشته است. در هر دو سؤال اعضای هیات علمی دارای سابقه تدریس ۱۰-۱ سال بالاترین و افراد دارای سابقه ۲۰-۱۱ سال پایین‌ترین میانگین را به دست آورده‌اند.

جدول ۵: آزمون معناداری تفاوت میانگین نمره اعضای هیات علمی در حیطه روابط انسانی برحسب سابقه تدریس.

Power	Eta	Sig	F	۲۱ سال و بالاتر (n=۱۳)		۱۱-۲۰ سال (n= ۲۳)		۱-۱۰ سال (n=۱۶)	
				SD	M	SD	M	SD	M
.۵۶۶	.۲۳۱	.۱۰۵۵	۳/۳۰	.۳۵۱	۳/۹۴	.۶۵۲	۳/۸۲	.۳۴۳	۴/۲۱

۶. بحث و نتیجه‌گیری

با بررسی مصاحبه‌ها می‌توان به این نتیجه رسید که روابط انسانی در کنار تدریس از اهمیت بالایی برخوردار است. اگرچه این مفهوم به وضوح موضوعی دوسویه است، لکن به دلیل نقش اسوه و الگو بودن استاد، مسئولیت بسیاری را متوجه او می‌سازد. در کنار رسالت آموزشی، تکوین شخصیت و ویژگی‌های انسانی نیز اهمیت بسیاری است. یکی از نکات مشترکی که می‌توان از آن به عنوان اجماع نظر استادان متخصص در حوزه‌های علوم پایه، پزشکی، علوم انسانی و فنی مهندسی یاد کرد بحث روابط انسانی است. نکته‌ای که باید مورد توجه قرار داد آن است که روابط انسانی را نمی‌توان به فهرستی مشخص از امور نیک و پسندیده محدود نمود. نگاه انسانی و پرهیز از نگاه ابزاری به دانشجویان یکی از ابعاد مهم این روابط است. اگرچه نوع نگاه، خواست‌ها و تجربه استاد و دانشجویان ممکن است متفاوت باشد، اما ضرورت برقراری ارتباط عاطفی با دانشجویان اجتناب‌ناپذیر است. برآیند صحبت‌های استادان، ناظر بر پذیرش نیروی تعالی‌یابنده در دانشجویان و درک ظرفیت‌های آنان برای رشد و پیشرفت علمی است. بدین معنا که استاد باید به دانشجویان از به عنوان انسان‌هایی بنگرد که در صورت فراهم بودن شرایط قادرند مسیر کمال را طی کرده، پیشرفت علمی و معنوی خوبی داشته باشند. دامنه‌ی روابط انسانی محدود به چارچوب کلاس درس نبوده و تاثیرات آشکار و پنهان آن به ابعاد مختلفی گسترش می‌یابد. به عنوان نمونه، نوع روابط انسانی استاد با دانشجویان قضاوت آنان را در رابطه با تدریس او تحت تاثیر قرار می‌دهد. اما در عین آن که احترام متقابل و صمیمیت باید بین استاد و دانشجویان حاکم باشد حد و مرز روابط استاد و دانشجو نیز نباید خدشه پذیرد.

یکی دیگر از ابعاد مهم روابط انسانی که البته یکی از ظریف‌ترین جنبه‌های آن نیز هست توجه به دانشجویانی است که به نوعی دارای مشکلات تحصیلی هستند. از چندین منظر می‌توان این دانشجویان را مورد توجه قرار داد. یکی از مهم‌ترین این ابعاد، استفاده از شیوه‌های بیان ساده و کاهش سطوح پیچیدگی درس به صورتی است که این دانشجویان نیز قادر به درک آن باشند. روش دیگر، قایل شدن زمان اضافی برای راهنمایی این دانشجویان در خارج از کلاس است و طبیعتاً پاسخ دادن به پرسش‌های آنان تا زمانی که مطلب برای آنان قابل فهم شود. اما در این بحث نیز نمی‌توان به ماهیت و ویژگی‌های حوزه‌های معرفتی مختلف بی‌توجه بود. شاید بتوان گفت توجه به این بحث در بستر رشته‌های تحصیلی مختلف می‌تواند اشارات متفاوتی را نشان دهد. در رشته‌های علوم انسانی دانشجو قادر است مطالب را بارها مطالعه و به احتمال قوی اشکالات خود را رفع نماید، اما در رشته‌های علوم پایه و به ویژه

فنی‌مهندسی که درک برخی روابط و فرمول‌ها به حضور استاد نیازمند است، شاید عمق این بحث بیشتر و ابعاد آن قابل درکتر باشد.

جدول‌های شماره ۱ تا ۵ نشان دهنده وضعیت روابط انسانی در تدریس دانشگاه‌های مورد پژوهش است. میانگین ۳/۹۶ نشان دهنده عملکرد خوب اعضای هیات علمی در این حیطة است. روابط انسانی به عنوان یکی از ابعاد اثرگذار بر کیفیت تدریس، در پژوهش‌های مختلف کمتر مورد توجه قرار گرفته است و توجه به این جنبه در این پژوهش جایگاه مهم آن را آشکار ساخته است.

در این پژوهش، بالاترین میانگین‌ها به سؤال‌های شماره ۳، ۱ و ۵ اختصاص دارد. سؤال ۳ «داشتن اخلاق پسندیده در داخل و خارج از کلاس» با نمره ۴/۳۲ در کل دانشگاه دارای بالاترین میانگین است. اخلاق پسندیده، بطور کلی مسأله‌های ارزشمند و مطلوب است اما در جامعه‌ی ما به دلیل حاکمیت ارزش‌های مقدس اسلامی این ارزش رنگ و بوی خاصی یافته است. کسب نمره‌ی بسیار بالا توسط اعضای هیات علمی دانشگاه در این سؤال مبین توجه آنان به رعایت یکی از اصول ارزشمند انسانی و اسلامی در رفتار با دانشجویان است. شاید بتوان گفت معنویت حاکم بر جامعه که روابط انسان‌ها را در سطحی فراتر از دیدگاه‌ها و منافع مادی می‌نگرد، یکی از زمینه‌های توجه به اصل اخلاق پسندیده باشد. سؤال ۱ «برقراری روابط توأم با احترام با دانشجویان» نیز با نمره ۴/۲۱ از میانگین بالایی برخوردار است. نکته مورد توجه این که در سطح آموزش عالی، دانشجویان به لحاظ سن و شخصیت اجتماعی مایلند که روابطی با دیگران برقرار نمایند که در آن اصل احترام متقابل مورد توجه واقع شود. اعضای هیات علمی به این نکته توجه بسیار خوبی داشته و در تدریس خود ضرورت این اصل را مورد توجه قرار داده‌اند. در سؤال ۵ «پاسخگویی محترمانه و همراه با علاقه به سؤال‌های دانشجویان» اعضای هیات علمی نمره ۴/۱۷ به دست آورده‌اند. بی‌شک یکی از روش‌های ایجاد انگیزه در دانشجویان برای فعال بودن در طی تدریس اهمیت قائل شدن نسبت به پاسخگویی توأم با علاقه به سؤال‌های آنان است. توجه اعضای هیات علمی به این نکته نیز ارزشمند و نشان دهنده اعتقاد آنان به ضرورت تحقق تعلیم و تربیت سؤال محور است.

در مقابل سؤال‌های دارای میانگین بالا، سؤال ۷ «کمک به دانشجویان ضعیف و محرمانه نگه داشتن ناتوانایی‌های یادگیری آنان» از میانگین نسبتاً پایینی برخوردار است. می‌توان عوامل مختلفی را بستر ساز این کم توجهی دانست. شاید اشتغال بیش از حد اعضای هیات علمی به تدریس فرصتی را فراهم نمی‌آورد تا آنان بتوانند به صورت عمیق به مشکلات این گروه از دانشجویان توجه کنند. از سوی دیگر، کاهش سطح رابطه‌ی استاد و دانشجو به روابط علمی و عدم ایجاد ارتباط عاطفی باعث بروز پدیده‌ی بی‌توجهی به این‌گونه دانشجویان شده است. شاب^{۴۹} (۶۴: ۲۰۰۳) بر اهمیت رفتارهای اثربخش در کلاس تاکید نموده و ویژگی‌های مختلفی را به عنوان مشخصه‌ی رفتار اثربخش ذکر کرده است. به عنوان نمونه، اظهار می‌دارد در کلاس‌هایی که این‌گونه رفتارها وجود دارد، هرگز دانشجویان نباید به خاطر سطح علمی و زمینه فرهنگی یا قومی تحقیر شوند و برای آنکه دانشجویان ضعیف‌تر بتوانند به اهداف تعیین شده برسند، باید به آنان کمک شود. همچنین، در سؤال شماره ۶ «تشویق دانشجویان به

همکاری و پرهیز از ایجاد رقابت ناسالم» اعضای هیات علمی نسبت به دیگر سؤال‌ها میانگین کمتری کسب نموده‌اند. از آنجا که حاکمیت رقابت‌های فرسایشی در بین دانشجویان می‌تواند به لحاظ تحصیلی و حتی شخصیتی اثرات منفی به دنبال داشته باشد، بنابراین پرهیز از فضای رقابت منفی و سعی در خلق جو مثبت همکاری و تعامل اهمیت دارد که اعضای هیات علمی کمتر بدان توجه داشته‌اند.

در سطح دانشکده‌ها اگرچه دانشکده ادبیات و علوم انسانی بالاترین و دانشکده‌ی علوم اداری و اقتصاد پایین‌ترین میانگین را به دست آورده‌اند، اما تفاوت‌های مشاهده شده بین دانشکده‌ها معنادار نیست و اعضای هیات علمی دانشکده‌های مختلف عملکرد همسانی داشته‌اند. در سطح مرتبه‌ی علمی نیز با وجود آنکه استادیاران بالاترین و مربیان پایین‌ترین میانگین را به دست آورده‌اند، اما تفاوت مشاهده شده معنادار نبوده از این رو عملکرد آنان تقریباً یکسان بوده است.

در سطح سابقه‌ی تدریس، اعضای هیات علمی دارای سابقه ۱۰-۱ سال بالاترین و افراد با سابقه ۲۰-۱۱ سال پایین‌ترین میانگین را به دست آورده‌اند، لکن هیچ اختلاف معناداری بین عملکرد اعضای هیات علمی با سوابق مختلف مشاهده نشده است. شاید عملکرد هم‌سان اعضای هیات علمی در حیطة روابط انسانی و عدم وجود رابطه‌ی معنادار بین دانشکده، مرتبه علمی و سابقه تدریس را بتوان به ماهیت بحث روابط انسانی ارتباط داد. در حالی که مواردی چون طراحی و تدوین درس، ارائه درس، مدیریت کلاس و ارزشیابی از عملکرد تحصیلی دانشجویان به کسب دانش نظری و مهارت‌های عملی نیاز دارد. روابط انسانی به عنوان یکی از ابعاد شخصیتی تمامی انسان‌ها، از این الزامات تا حدودی برکنار است. بررسی در نظرات استادان نمونه‌کشوری نیز مبین اهمیتی است که آنان برای نقش و تاثیر این عامل در تدریس اثربخش قائلند. کسب نمره بالا توسط اعضای هیات علمی دانشگاه در این حیطة نشان‌دهنده‌ی همخوانی عملکرد اعضای هیات علمی دانشگاه با نظرات استادان نمونه‌کشوری در این حیطة است.

در فعالیت‌های پژوهشی انجام شده نیز می‌توان دلالت‌هایی برای توجه به روابط انسانی و نقش آن در تدریس پیدا کرد. یافته‌های پژوهش واینشتین^{۳۰} (به نقل از ویلسون^{۳۱} و کامرون^{۳۲}: ۱۹۹۶) در برخی موارد چون، روابط دوستانه‌ی اعضای هیات علمی با دانشجویان، علاقه، توانایی برقراری ارتباط با دانشجویان، توانایی بیان عواطف و احساسات مثبت و صبر و بردباری با این پژوهش هم‌سو است. اسمیت^{۳۳} (۱۹۶۹: به نقل از فلمینگ^{۳۴} و پرات^{۳۵}، ترجمه سجادی: ۱۳۷۳) نیز در اشاره به مهارت‌های مورد نیاز استادان، یکی از این مهارت‌ها را تسلط بر دانش تئوریک پیرامون یادگیری و رفتار انسانی و ترسیم نگرش‌هایی دانسته است که یادگیری ارتباطات انسانی را آسان می‌کند. پژوهش مرندي (۱۳۸۰) هم مبین اهمیت توانایی ایجاد ارتباط و مشاوره توسط اعضای هیات علمی از دید دانشجویان و اعضای هیات علمی است. با عنایت به یافته‌های این پژوهش و از آنجا که اعضای هیات علمی در حیطة روابط انسانی عملکرد قابل قبولی داشته‌اند پیشنهادهای زیر ذکر می‌گردد:

● از آنجا که در سطح دانشگاه، دانشجویان به لحاظ هوش، استعداد و دیگر ویژگی‌های شخصیتی متفاوتند ممکن است برخی از آنان به لحاظ تحصیلی کمتر از حد انتظار عمل نمایند. با توجه به این که

در این پژوهش نمره‌ی اعضای هیات علمی در سؤال کمک به دانشجویان ضعیف و محرمانه نگه داشتن ناتوانی‌های یادگیری آنان به نسبت دیگر سؤال‌ها تا حدی پایین‌تر بوده است، اعضای هیات علمی باید با شناخت این دانشجویان و یافتن علل مشکلات تحصیلی تا حد امکان به آنان کمک نمایند.

● در حال حاضر، ایده‌ی یادگیری مشارکتی و توأم با همکاری در سطوح مختلف تحصیلی به ویژه در سطح آموزش عالی مورد توجه واقع شده است. با توجه به این که در سؤال «تشویق همکاری بین دانشجویان و پرهیز از ایجاد رقابت ناسالم» اعضای هیات علمی نمره پایین‌تری نسبت به دیگر سؤالات کسب نموده‌اند، باید در جهت ایجاد مهارت‌های به کارگیری تدریس و یادگیری مشارکتی و توأم با همکاری و پرهیز از ایجاد محیط‌هایی که رقابت‌های فرسایشی بین دانشجویان را تشویق می‌کنند، کوشش نمایند.

● علی‌رغم اهمیت نقش روابط انسانی در تدریس، این حیطة کمتر مورد توجه واقع شده است. بنابراین، با توجه به تاثیرات ظریف، در عین حال مهم این عامل بر اثربخشی تدریس در آموزش عالی، ضرورت دارد تا در پژوهش‌های بعدی مورد توجه قرار گیرد.

پیوست شماره یک

برخی از مشخصات مصاحبه شونده‌گان

گروه علمی	مرتبه علمی	مصاحبه شونده‌گان بر حسب کد
علوم پایه	استاد	مصاحبه شونده شماره ۱
علوم پایه	استاد	مصاحبه شونده شماره ۲
علوم پزشکی	استاد	مصاحبه شونده شماره ۳
علوم پایه	استاد	مصاحبه شونده شماره ۴
علوم انسانی	استاد	مصاحبه شونده شماره ۵
علوم انسانی	استاد	مصاحبه شونده شماره ۶
علوم پایه	استاد	مصاحبه شونده شماره ۷
علوم انسانی	استاد	مصاحبه شونده شماره ۸
علوم پایه	استاد	مصاحبه شونده شماره ۹
علوم پزشکی	استاد	مصاحبه شونده شماره ۱۰
فنی مهندسی	استاد	مصاحبه شونده شماره ۱۱
فنی مهندسی	استاد	مصاحبه شونده شماره ۱۲
علوم پزشکی	استاد	مصاحبه شونده شماره ۱۳
فنی مهندسی	استاد	مصاحبه شونده شماره ۱۴
فنی مهندسی	استاد	مصاحبه شونده شماره ۱۵

یادداشت‌ها

1. Reece	2. Brandt
3. Berger	4. Griffiths
5. Maslow	6. Bieler
7. Miller	8. Hersey
9. Blanchard	10. Morganet
11. Cooper	12. Simons
13. Mayer	14. A History of Educational Thought
15. Pestalozzi	16. Brophy
17. Good	18. Mottet
19. Richmond	20. Kearney
21. Plax	22. Allen
23. mixed methods research	24. Gall
25. Borg	

۲۶. استادان نمونه‌کشوری آن دسته از اعضای هیات علمی هستند که به دلایل داشتن پژوهش‌های زیاد، تدریس با کیفیت و ارائه خدمات علمی، اجرایی، از طرف کمیته‌ی اعطای نشان دانشگاه محل خدمت، به عنوان استاد نمونه انتخاب شده‌اند. پس از معرفی این افراد به وزارتخانه‌های علوم، تحقیقات و فناوری یا بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، از بین معرفی‌شدگان سراسر کشور به عنوان استاد نمونه‌کشوری انتخاب گردیده‌اند.

۲۷. چون دانشکده فنی‌مهندسی در این پژوهش شرکت نموده است، لذا تعداد جامعه آماری پژوهش بدون احتساب تعداد اعضای هیات علمی این دانشکده می‌باشد.

28. Semi-structured	29. Shobe
30. Weinstein	31. Wilson
32. Cameron	33. Smith
34. Fleming	35. Pratt

منابع

الف. فارسی

قرآن مجید، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.

ابراهیمی قوام، صغری. (۱۳۷۲). نقش روابط انسانی در آموزش موثر. پیوند. ۱۷۳، ۳۸-۳۴.

بیلر، رابرت. (۱۳۷۶). کاربرد روان‌شناسی در آموزش. ترجمه پروین کدیور. تهران: نشر دانشگاهی.

حجتی، محمدباقر. (۱۳۶۵). سه گفتار پیرامون برخی از مسایل تربیتی اسلام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

حکیمی، محمدرضا، حکیمی، محمد و حکیمی، علی. (۱۳۶۳). *الحیاه*. ترجمه احمد آرام. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم.

دهنوی، حسین. (۱۳۷۲). *معلم موفق*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

رشیدپور، مجید. (۱۳۷۳). *معلم نمونه*. تهران: کعبه.

رضائیان، علی. (۱۳۷۳). *مدیریت رفتار سازمانی*. تهران: دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.

شهیدثانی، زین‌الدین بن علی. (۱۳۷۳). *آداب تعلیم و تربیت در اسلام*. نگارش محمدباقر حجتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

عباس‌زادگان، سید محمد. (۱۳۷۶). *اصول و مفاهیم اساسی در برنامه‌ریزی درسی*. تهران: حوزه هنری.

فلمینگ، شارلوت مری و پرات، الیزابت. (۱۳۷۳). *فرآیند تدریس*. ترجمه سید مهدی سجادی. تهران: تربیت.

کریمی‌جشنی، جابر و نصر، احمدرضا. (۱۳۸۴). *بررسی ویژگی‌های معلمی و روش تدریس استاد شهید مطهری*. آموزه، ۲۵.

گال، مردیت، بورگ، والتر و گال، جویس. (۱۳۸۲). *روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی*. ترجمه احمدرضا نصر و همکاران. تهران: سمت و دانشگاه شهید بهشتی.

گریفیت، دانیل. (۱۳۷۴). *روابط انسانی در مدیریت آموزشی*. ترجمه خداداد بخشی. تهران: مارلیک. مایر، فردریک. (۱۳۷۴). *تاریخ اندیشه‌های تربیتی*. ترجمه علی اصغر فیاض. تهران: سمت.

محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۷۹). *میزان الحکمه*. ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: موسسه فرهنگی دارالحدیث.

مردنی، اعظم. (۱۳۸۰). *بررسی معیارهای استاد خوب از دیدگاه دانشجویان دانشکده پزشکی زاهدان در نیمه اول سال تحصیلی ۸۱-۸۰*. پایان‌نامه دکتری. دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی زاهدان.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸). *تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران: صدرا.

میرکمالی، سیدمحمد. (۱۳۷۲). *روابط انسانی در مدرسه*. فصلنامه مدیریت در آموزش و پرورش، ۷، ۶-۱۲.

میرکمالی، سیدمحمد. (۱۳۷۸). *روابط انسانی در آموزشگاه*. تهران: یسپرون.

میلر، جان. (۱۳۷۹). *نظریه‌های برنامه درسی*. ترجمه محمود مهرمحمدی. تهران: سمت.

نوری، محمداسماعیل. (۱۳۷۰). معلم و شاگرد. قم: شکوری.

نیکنامی، مصطفی. (۱۳۷۷). نظارت و راهنمایی آموزشی. تهران: سمت.

هرسی، پال و بلانچارد، کنت. (۱۳۷۷). مدیریت رفتار سازمانی. ترجمه علی علاقه‌بند. تهران: امیرکبیر.

ب. انگلیسی

Cooper, P. and Simonds, C. (2003). **Communication for the Classroom Teacher**. Boston: Allyn & Bacon.

Kearney, P., Plax, T. and Allen, T. (2002). *Understanding Student Reaction to Teachers who Misbehave*. In: Cheserbo, J. and McCroskey, J. (Eds.) **Communication for Teachers**. Boston: Allyn and Bacon.

Morganet, L. (1991). *Good Teacher-Student Relationships: A Key Element in Classroom Motivation and Management*. **Journal of Education**, 112 (2).

Mottete, T. and Richmond, V. (2002). *Student Nonverbal Communication and Its Influence on Teachers and Teaching*. In: Cheserbo, J. and McCroskey, J. (Eds.) **Communication for Teachers**. Boston: Allyn and Bacon.

Shobe, R. (2003). *Respecting Diversity: A Classroom Management Technique, A Study of Incarcerated Adult Students*. **JCE**. 54 (2).

Wilson, S. and Cameron, R. (1996). *Student Teacher Perception of Effective Teaching: A Development Perspective*. **Journal of Education for Teaching**. 22 (2), 181-195.